

ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

«Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ»

Πρόγραμμα Κοινοτικής Πρωτοβουλίας

INTERREG IIIA 2000-2006

ΕΛΛΑΔΑ – ΙΤΑΛΙΑ

«ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ»

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ

ΜΑΡΙΑ ΑΓΓΕΛΗ

Πρόγραμμα Παρέμβασης 11

Άξονας Προτεραιότητας 003:

"ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ"

Μέτρο 002: "Προώθηση, Αναπαλαίωση και Αξιοποίηση της Ιστορικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς Κοινού Ενδιαφέροντος "

Το Έργο συγχρηματοδοτείται κατά 75% από το ΕΤΠΑ

ΠΑΤΡΑ, 2007

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ
ΜΑΡΙΑ ΑΓΓΕΛΗ

Το διασυνοριακό πρόγραμμα INTERREG III A, Ελλάδα – Ιταλία 2000 – 2006, μέσα από το πρόγραμμα που έχει ως τίτλο «Η εικόνα της Μητέρας μεταξύ Παράδοσης και Σύγχρονης Εποχής», έχει ως στόχο να διερευνήσει και να αναδείξει το ιστορικό πρόσωπο του γυναικείου φύλου, τις ποικίλες συλλογικές αναπαραστάσεις του, όπως επίσης και να διερευνήσει διάφορες διαβαθμίσεις της γυναικείας πολιτισμικής ταυτότητας τόσο στη Νότια Ιταλία όσο και στις Περιφέρειες της Δυτικής Ελλάδας, της Ηπείρου και σε επιλεγμένες περιπτώσεις στα Ιόνια Νησιά.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει την κοινωνία και τον πολιτισμό του Ν. Αιτωλοακαρνανίας από τη σκοπιά της γυναικείας παρέμβασης και δράσης σε αυτά τα δύο επίπεδα. Υπονοείται ότι η αναφορά στο γυναικείο φύλο παραπέμπει σε σχέσεις, στις μεταβαλλόμενες καλύτερα σχέσεις ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες.

Δεδομένου ότι η τοπική ταυτότητα και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας έχει προσδιοριστεί εν πολλοίς από την δραστηριότητα της καπνοπαραγωγής, θεωρούμε αναγκαίο να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον στις γυναίκες του καπνού, να προσεγγίσουμε αυτές ως ιστορικά υποκείμενα και να διερευνήσουμε τα θεατά και αθέατα επίπεδα της δράσης τους στην κοινωνία και στον πολιτισμό. Η καπνούπολη του Αγρινίου και η γύρω της αγροτική περιφέρεια αποτελεί τον τόπο αυτής της έρευνας. Η τελευταία είναι προσανατολισμένη σε μια ανθρωπολογική προσέγγιση του τοπικού πληθυσμού και των αφανών συντελεστών της κοινωνικής αλλαγής.

Από μεθοδολογική άποψη η μελέτη βασίζεται στην επιτόπια έρευνα, στην αξιοποίηση της μνήμης και της βιωμένης εμπειρίας και στην αξιοποίηση των γραπτών πηγών και της βιβλιογραφίας.

Εισαγωγή : Αγρίνιο, η πόλη του καπνού

Μετά την απελευθέρωση και την ένταξη και της Στερεάς Ελλάδας στο ελληνικό κράτος το Αγρίνιο, πρώην Βραχώρι, αναπτύσσεται σε μια νέα πόλη, με μια νέα κοινωνία και κουλτούρα που διαμορφώνεται κάτω από τις πιέσεις της ενσωμάτωσης σε μια εθνική κοινωνία και οικονομία και την εγγενή δυναμική που αναπτύσσουν οι διαφορετικοί κάτοικοί της: οι πρόσφυγες Ηπειρο-σουλιώτες, οι χωρικοί από την ενδοχώρα και άλλοι κάτοικοι της Στερεάς Ελλάδας, οι παλιοί, επαναπατρισθέντες κάτοικοι, οι πρώην πλούσιες αρματολικές οικογένειες και οικογένειες αγωνιστών και μεγαλοκαπεταναίων κ.λπ που αναζητούν σ' αυτόν τον τόπο με τον πλούσιο κάμπο τον κατάλληλο για την εγκατάστασή τους και την ανάπτυξή τους τόπο. *Ο τόπος έχει ανάγκη λαού. Η γη του Αγρινίου είναι αρκούσα όχι μόνον οι Ηπειροσουλιώται να συνοικισθώσιν, αλλά και άλλοι αν το έθνος το κρίνη αναγκαίον*». Η πόλη καλείται να στηρίξει την ύπαρξή της σε μια περιορισμένη αγροτική παραγωγή, σ' έναν ετερογενή κοινωνικά και πολιτισμικά πληθυσμό και στην έντονη εξάρτηση της από την κεντρική εξουσία. Ωστόσο ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η πόλη θέτει τις βάσεις ανάπτυξής της σε μεγάλο εμπορικό κέντρο και από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα σε σημαντικό κέντρο καπνοπαραγωγής¹ επεξεργασίας και εμπορίας του προαναφερόμενου προϊόντος αλλά και άλλων, όπως ελιάς. Όπως σε όλη την επικράτεια έτσι και στο Αγρίνιο την περίοδο αυτή και μάλιστα στα 1860-1870, παρατηρείται στροφή των μικροκαλλιεργητών προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες και κυρίως εκείνης του καπνού, που ευδοκιμεί στην περιοχή ήδη από το 17^ο αι. Μετά το 1870 η καλλιέργεια του καπνού άρχισε να αποκτά μεγάλη σημασία για την τοπική οικονομία, η οποία μέχρι πριν δεκαετίες ήταν ασήμαντη. Παράγεται καπνός καλής ποιότητας και μεγάλης ποσότητας, η οποία σε περιόδους ευφορίας ανέρχεται σε 1.000.000 οκάδες, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ήταν εξαγωγίμο. Προς την ανάπτυξη των καλλιεργειών που προορίζονταν για εξαγωγή συνέτεινε και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Στις εξαγωγικές φυτείες συνωστιζόταν κυρίως το πλήθος των μικρότατων οικογενειακών κλήρων. Στα 1875 σε σύνολο 7,22 εκατομμύρια καλλιεργούμενα στρέμματα τα 3,09 εκατ. στρέμματα, δηλ. το 43% καλλιεργούνταν από φυτείες.² Στον εμπορικό οδηγό του 1875 αναφέρεται ότι «το Αγρίνιον τα εξής

¹ Στην Αιτωλοακαρνανία η καπνοκαλλιέργεια χρονολογείται τουλάχιστον από το 17^ο αιώνα. Στα 1668 ο Τούρκος περιηγητής Evliya Gelebi αναφέρεται στην καπνοκαλλιέργεια και περιγράφει τα πλατύφυλλα καπνά του Ζαπαντιού (Εβλιά Τσελεμπή, Ταξίδι στην Ελλάδα, έρευνα-λογ. Απόδοση Μ. Χειλαδάκης, εκδ. Εκάτη σελ. 212.)

² Βλ. ενδεικτικά Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σ. 112, όπου αναφέρονται και οι λόγοι για τους οποίους το κράτος ενόησε την επέκταση των φυτειών των αμπελώνων και του καπνού:

προϊόντα: *Καπνόν μεγάλης ποσότητας και καλής ποιότητας, ου η ετήσια παραγωγή ούσα προ δεκαετίας ασήμαντος, ήδη φθάνει κατά τας εφόρους εποχάς περί 1.000.000 οκάδων...». ³ Αξιοσημείωτο είναι ότι στην έκθεση των Ελληνικών προϊόντων, που έγινε στο Παρίσι στα 1878, το Αγρίνιο αντιπροσωπεύεται με το μυρωδάτο καπνό, που τότε είχε εισαχθεί, και τον ντόπιο. Επίσης είχαν σταλεί κομμένος καπνός, τσιγάρα και κούτες τσιγάρων, προφανώς από τη ντόπια υποτυπώδη βιοτεχνία. ⁴*

Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη στο Αγρίνιο αρχίζει να διαφαίνεται τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι.. Η πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη, η οποία με μικρά διαλείμματα σφράγισε όλη σχεδόν την πρώτη δεκαετία (1880-1890) και συνεχίστηκε και στη δεύτερη λιγότερο, συντέλεσε στην αναμόρφωση όλου του ελληνικού κράτους γενικότερα. Ήταν λοιπόν επόμενο και η πορεία του δήμου Αγρινίου να είναι συνυφασμένη με τα έργα αναδιοργάνωσης του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Πρόκειται για μια σειρά από μεγάλα τεχνικά έργα που έγιναν τότε και συντέλεσαν στην έξοδο της πόλης από την απομόνωση και ακινησία και στη σύνδεσή της με τα λιμάνια του εξαγωγικού εμπορίου.

Πέρα από την οργάνωση και την έξωθεν ευπρέπεια, τονίζεται επανειλημμένα από τον τύπο της εποχής με δόση υπερβολής, ότι: *Υπό άποψιν εμπορικής κινήσεως το Αγρίνιον σήμερον κατέχει εν τω νομώ την πρώτην θέσιν Είναι πόλις μικρά με εισέτι, 7.000 κατοίκων, προσδεύουσα όμως ολοέν χάρις εις την καλλιέργειαν και το εμπόριο του καπνού". "Ως πόλις το Αγρίνιον έχει λαμπράν ρυμοτομίαν, πλατείας κομψάς, δημοτικόν κατάστημα ευάερρον, ευρύχωρον, με οικίας περιτρυγυρισμένης με πρασινάδα, με δέντρα, με περιβόλια, με τόσα καλά πράγματα τα οποία παρουσιάζουν εις τον ξένον μίαν πόλιν οργώσαν, τένουσαν εις την πρόοδον. Η άφθονος παραγωγή των καπνών έδωσεν αρκετήν ζώην εις τους κατοίκους, οι οποίοι πάντες ζώσιν ανέτως". ⁵*

Ο βαθμιαίος εξαστισμός και η πρόοδος πιστοποιείται και από την πρωτοφανή κίνηση στον κοινωνικό - πολιτιστικό τομέα. Το 1896 εν όψει της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, ιδρύεται π.χ. ο Γυμναστικός Σύλλογος "Ηρακλής" και την ίδια χρονιά στο πλαίσιο μιας ευρύτερης φεμινιστικής κίνησης ιδρύεται επίσης στο Αγρίνιο παράρτημα του «Εν Αθήναις Συλλόγου Εργάνη Αθηνά», το οποίο πραγματοποίησε την Α' Πανελλήνια Εγχώριων προϊόντων στις 21 Μαΐου 1898. ⁶ Στην έκθεση

³ Βλ. Μ. Μπούκα, *Οδηγός Εμπορικός, Γεωγραφικός και Ιστορικός των πλείστον κυριότερων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*. Εν Αθήναις Τύποις "Ελληνικής Ανεξαρτησίας", 1875.

⁴ Ε.Γιαννακοπούλου, ό.π., σ. 45.

⁵ Εφημερίδα *Νεολόγος*, αρ. φ. 1365 (23/5/1898)

⁶ Βλ. ενδεικτικά Κ. Τριανταφυλλίδη, *"Βραχώρι" 1880-1940. Κοινωνική και πνευματική αφύπνιση*, στο "Ε" Ιστορικά Ελευθεροτυπία, 26 Σεπτεμβρίου 2002. Η έκθεση του 1898, υπήρξε σταθμός στην ιστορία του διαρκώς

εκτίθενται προϊόντα της βιοτεχνικής και βιομηχανικής παραγωγής από πολλές πόλεις της Στερεάς Ελλάδας, της Πελοποννήσου, της Ηπείρου και της Μακεδονίας (υφάσματα, τάπητες, χειροτεχνήματα, είδη ένδυσης και υπόδησης, προϊόντα οινοπνευματοποιίας, κοσμηματοποιίας). Υπάρχουν και εκθέματα με γεωργικά εργαλεία και άλλα αντικείμενα οικιακής χρήσεως και τέχνης. Αμέσως μάλιστα μετά από αυτήν την έκθεση ο Σύλλογος πραγματοποιεί, 24 Μαΐου 1898 συνέδριο με θέμα: *"Ποια πρέπει να είναι η θέση της Ελληνίδος εις την οικογένειαν και την κοινωνίαν"*.

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η πόλη εξελίσσεται σε σημαντικό κέντρο παραγωγής επεξεργασίας και εμπορίας του καπνού⁷. Στους γενικότερους θετικούς παράγοντες που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη θα πρέπει να προσθέσουμε και αυτόν της εισροής εργατικού δυναμικού, προερχόμενου από τον προσφυγικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας. Υπολογίζεται ότι στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου η εγκατάσταση 9.500 περίπου προσφύγων υπήρξε σταδιακή και διήρκησε από το 1922 έως 1924. Οι περισσότεροι εργάστηκαν τόσο στα καπνοχώραφα, όσο και στα καπνομάγαζα της πόλης. Άλλωστε οι ίδιοι, ιδιαίτερα όσοι προέρχονταν από την περιοχή της Μπάφρας και της Σμύρνης, διέθεταν αρκετή πείρα και τεχνογνωσία, οπότε και προτιμούνταν στις καπνικές εργασίες και συμβάλλουν στην αλματώδη ανάπτυξη της καλλιέργειας και της παραγωγής. *«Η καλλιέργεια των καπνών, μετά την εγκατάστασιν των προσφύγων βαίνει προαγόμενη αλματικώς, ως εκ της εξής επισήμου στατιστικής καταφαίνεται: Εις τον δήμον Αγρινίου κατά το έτος 1922 εκαλλιεργήθησαν 3.500.στρ., τα οποία κατά το 1925 ανήλθον εις 7.000 στρ. η δε παραγωγή του καπνού κατά μεν το πρώτο έτος ανήλθε εις 259.488 οκάδας, κατά δε τον δεύτερον εις 500.000! Εκ τούτου το 1/8 είναι από το είδος το λεγόμενον τσεμπέλι, το οποίον καταναλίσκεται εις το εσωτερικόν της Ελλάδος, το δε υπόλοιπον, ήτοι τα 2/3, είναι τα λεγόμενα μυρωδάτα, τα οποία εξάγονται εις το εξωτερικόν, τη Γερμανίαν, την Αμερικάνη και άλλα μέρη της Ευρώπης»*.⁸ Γενικότερα αυτό το νέο κοινωνικό κατά και πολιτισμικό δυναμικό συνέβαλε σημαντικά στη μεταβολή της κοινωνικοπολιτισμικής φυσιογνωμίας της πόλης και αυτές οι αλλαγές αν και βραδείες γίνονται εμφανείς στο

αναπτυσσόμενου Αγρινίου, καθώς σημειώθηκε κοσμοσυρροή από όλη την Ελλάδα. Εκπρόσωποι του οικονομικού και επιχειρηματικού κόσμου από την Ελλάδα και από τα Βαλκάνια, αλλά και από χώρες της Ευρώπης, πολιτικοί, διπλωμάτες, δημοσιογράφοι, υπουργοί και η βασιλική οικογένεια καταφθάνουν στο Αγρίνιο τις μέρες εκείνες. Ο τύπος της εποχής περιέγραψε με τα καλύτερα σχόλια την επιτυχία της συγκεκριμένης έκθεσης (βλ. ενδεικτικά Νεολόγος, .ο.π.)

⁷ Για την οικονομία του καπνού στο Αγρίνιο του μεσοπολέμου βλ. Πατρώνης Βασίλης (2003), «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του μεσοπολέμου», στο Κων. Μπάδα (επιμ), (2003), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Αθήνα, Μεταίχμιο – Δήμος Αγρινίου, σ. 161 – 170. γενικότερα βλ. Μ. Αγγέλη, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία

⁸ Βλ. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 1,σ. 465, λήμμα "Αγρίνιον".

επίπεδο των κοινωνικών συμπεριφορών και των νοοτροπιών, στην καθημερινότητα της πόλης και στον τοπικό πολιτισμό.

Η αναπτυξιακή πορεία της πόλης ανακόπτεται με την διεθνή παγκόσμια οικονομική κρίση (1929). Ο απολογισμός του καπνικού ζητήματος του 1931 "είναι θλιβερότερος" από το προηγούμενο έτος: Η αυστηρότατη εφαρμογή του περιορισμού της καπνοκαλλιέργειας, η αβάσταχτη φορολογία, τα αδιάθετα καπνά συντελούν στον οικονομικό μαρασμό, που οδηγεί σταδιακά στην εξαθλίωση κυρίως των καπνοπαραγωγών και καπνεργατών της περιοχής, αλλά και ευρύτερα του Ελλαδικού χώρου. Η οδυνηρή κατάσταση στην οποία περιήλθε ο εργατικός κόσμος στη δεκαετία του 30 εκφράζεται με κινητοποιήσεις, όπου το γυναικείο φύλο δηλώνει ενεργά την παρουσία του, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ο πόλεμος και η Κατοχή στη συνέχεια εκτός από τα οδυνηρά αποτελέσματα σε ανθρώπινο δυναμικό στην κυριολεξία συνέτριψαν και την " ανθούσα και αναπτυσσόμενη καπνική οικονομία" της Ελλάδας. Οι ιστορίες ζωής των γυναικών που βίωσαν από την δική τους πλευρά την εμπειρία της κατοχής και την μείωση του προϊόντος που στήριζε την επιβίωσή τους, αποτυπώνουν ως τραυματική την εμπειρία να ξεπουλούν τα προικιά τους, αγαθά οικονομικά αλλά και πολιτισμικά, για λίγο αλεύρι, ή για ένα μπουκάλι λάδι. Είναι συγκλονιστικές οι αφηγήσεις τους, όταν εξιστορούν πώς νεαρά κορίτσια, τότε, παρέα με τη μάνα και τις γειτόνισσες φορτώνονται τους μπόγους με τα ρούχα ή τα σκεύη και πάνε να τα πουλήσουν κυρίως στα χωριά της Άρτας, Πρέβεζας, Λευκάδας και αλλού για λίγα είδη διατροφής, προκειμένου να επιβιώσουν.⁹

Η μεταπολεμική κοινωνική και επαγγελματική διάρθρωση της πόλης ως το 1970 περίπου προσδιορίζεται από τον καπνοπαραγωγικό κόσμο της (μικροιδιοκτήτες, ενοικιαστές ή «σέμπροι»). Αυτόν τον καπνοκαλλιεργητικό κόσμο σαφώς τον συνιστούσαν οι παλιότεροι κάτοικοι (ντόπιοι Αγρινιώτες, πρόσφυγες και ήδη ενταγμένοι από προηγούμενες φάσεις χωρικοί), αλλά και ένα νεοεισερχόμενο δυναμικό που προέρχονταν από τον ορεινό χώρο¹⁰. Το τελευταίο διέθετε εξίσου τα

⁹ Ενδεικτικά παραθέτουμε απόσπασμα από την αφήγηση της Κ.Ι.: *"Περάσαμε πολύ δύσκολα χρόνια. Πέτρινα χρόνια. Πείνα; Γύρισα όλη την Ήπειρο, να πηγαίνω να πουλήσουμε τα πράγματα μας όλα, για να φέρουμε το σιτάρι, το καλαμπόκι, να ζήσουμε... Όλα, δεν είχα αφήσει τίποτα εδώ μέσα, όλα! Σ' ένα μπόγο στο ώμο, και όποιο αυτοκίνητο ήταν Ιταλοί τότε, οι Ιταλοί ήταν λίγο πιο ελαστικοί, έπαιρναν τον κόσμο. Μέχρι την Ήπειρο τα πουλάγαμε για να φέρουμε καρπό, τρόφιμα. Εδώ περιμένανε σαν τα χελιδόνια, με ανοιχτό το στόμα... Κάναμε ένα γκρούπ 3-4 και παίρναμε το δρόμο προς το άγνωστο, κι όπου μας βγάλει. Στα χωριά ήταν καλύτερα γιατί ήταν οι καλλιέργειες, σιτάρια, καλαμπόκια... Της Άρτας τα καμποχώρια όλα τα 'χω περπατήσει. Και περπάτα και περπάτα όλα μεσ' τη λάσπη τα πόδια μας... Να σκέφτεσαι, νεότερες γυναίκες, και να λες το βράδυ πού θα κοιμηθούμε; Περάσαμε δύσκολα χρόνια κόρη μου..."* Συνέντευξη κας Κ.Ι., σ/α 51, 25/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

¹⁰ K Bada, "Revealing the historicity of migrant women. Moving from mountain areas to the provincial urban centers of Greece. The case of Agrinio", *Ethnologia Balkanika* 10 (2006).

μέσα, την τεχνική γνώση και εμπειρία για την οργάνωση μιας γεωργικής παραγωγής που στηριζόταν στην αυτοσυντηρούμενη οικογενειακή εκμετάλλευση. Επισημαίνεται ότι ταυτόχρονα η πόλη έχανε, για ίδιους ή διαφορετικούς λόγους, ένα συγκριτικά καλύτερο δυναμικό. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι οι ηγετικές οικονομικά και κοινωνικά ομάδες που σχετίζονταν με το εμπόριο του καπνού και την επεξεργασία του, αποσύρθηκαν σταδιακά, μεταφέροντας τις δραστηριότητές τους και τις επενδύσεις τους προς την πρωτεύουσα. Αντίστοιχη έξοδο έκανε έναν αρκετά ειδικευμένο εργατικό δυναμικό της μετά τις αλλαγές που έγιναν στην εργασιακή διαδικασία της καπνοεπεξεργασίας στη δεκαετία του '60. Η τελευταία μείωσε την απασχόληση και αύξησε τα ποσοστά ανεργίας στον αντρικό κυρίως πληθυσμό με συνακόλουθες αρνητικές συνέπειες και στην εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα της πόλης. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν ότι το Αγρίνιο από ένα αναπτυσσόμενο, ως τον μεσοπόλεμο, αστικό κέντρο χάρη στην αποδοτική καλλιέργεια, αλλά και την επεξεργασία και εμπορία του καπνού, με προϊούσα την κοινωνική του διαστρωμάτωση, την κοινωνική συνείδηση και την δυναμική των κατοίκων του εμφανίζεται να διολισθαίνει στις μετά τον πόλεμο δεκαετίες προς τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, την καπνοκαλλιέργεια, περιορίζοντας σημαντικά την εμπορική και την μεταποιητική δραστηριότητα και τα αστικά χαρακτηριστικά της πόλης. Η προαναφερόμενη τάση συρρίκνωσης¹¹ των μεταποιητικών δραστηριοτήτων και της αστικής ανάπτυξης της πόλης, κέντρου μιας σημαντικής αγροτικής περιφέρειας είναι σαφώς το αναμενόμενο αποτέλεσμα των διαδικασιών ενσωμάτωσης της περιφέρειας και του αγροτικού γενικότερα κόσμου¹² στους όρους της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Η προγενέστερη αποκεντρωμένη οικονομία και ανάπτυξη ακολουθεί και στο Αγρίνιο τις γενικότερες τάσεις συγκεντροποίησης που διαμορφώνουν, ερήμην της δυναμικής

¹¹ Η κοινωνική μνήμη και ιστορία διατηρούν ζωντανά τα στοιχεία που μαρτυρούν την διαδικασία αποδιάρθρωσης της οικονομίας και κοινωνίας του καπνού στο Αγρίνιο, όπως και αυτά της αντίστασης του εργατικού δυναμικού για την αποτροπή της (π.χ. τις αναφορές στις καπνεργατικές κινητοποιήσεις, στα συλλαλητήρια των παραγωγών κλπ.). Βλ. Παπατρέχας Γερ., *Ιστορία του Αγρινίου*, Αγρίνιο 1991, Γκιόλια Μάρκου, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, Αγρίνιο 1996: εκδ. Π. Μοσχονά, Κ. Μπάδα, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», Στο: Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Αθήνα 2003, Μεταίχμιο – Δήμος Αγρινίου, σ. 117 – 130. Μπαρχαμπάς Αριστείδης (2003), *Το Αγρίνιο κάποτε*, Αγρίνιο, Δήμος Αγρινίου Αριστ. Μπαρχαμπάς, Καπνεργάτες. Κυνηγοί του Ονείρου, Αγρίνιο 2006.

¹² Γενικότερα βλ. Δαμιανάκος Στ., (επιμ.), (1987), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε, Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ.(επιμ.), (1999), *Υπαιθρος χώρα., ό.π.,* Ανθοπούλου Θ. και Μουσιδής Α. επιμ. (2001), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα ΚΕΚΜΟΚΟΠ – Gutenberg.

των τοπικών δραστηριοτήτων, δύο ή και περισσότερους βιομηχανικούς και αστικούς πόλους ανάπτυξης¹³.

Θεωρία και μέθοδος: Αξιοποιώντας τη βιωμένη ιστορία και τη μνήμη

Η ανάδειξη της "αφανούς ιστορίας" του κόσμου του καπνού και ιδιαίτερα των γυναικών, συναντά ιδιαίτερες δυσκολίες εφόσον οι γραπτές πηγές είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και εφόσον η "επίσημη ιστορία" δεν έχει αντιμετωπίσει τον κόσμο της καθημερινότητας ως συντελεστή της ιστορίας και της κοινωνικής αλλαγής. Δεν έχει δώσει γενικότερα την απαιτούμενη προσοχή στη μελέτη και την κατανόηση των τοπικών κοινωνιών και περιφερειών και στο βαθμό που αυτό έχει γίνει ελάχιστα φωτίζει την ιστορικότητα των κοινωνικών ομάδων, τη δράση των αφανών πλειοψηφιών που αποτελούν εντέλει την κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Μεταξύ αυτών δεν έχει φωτίσει την κοινωνική και πολιτισμική δράση του γυναικείου φύλου και την προσέγγιση γενικότερα των μεταβαλλόμενων σχέσεων των δύο φύλων. Η τοπική άλλωστε ιστοριογραφία, όπως συμβαίνει παντού αλλού πολύ λίγο έχει αποδεσμευτεί από την κυρίαρχη ιστορική οπτική που δίνει προσοχή στα σημαντικά γεγονότα και πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας, στα ηγετικά στρώματα της πόλης, στην αντικειμενική τέλος ιστορία των μαχών και των ημερομηνιών. Το ιστορικό κενό είναι επομένως μεγάλο, όπως και το κενό της ανθρωπολογικής έρευνας δεδομένου ότι εκτός από τον τρόπο της ιστορικής θεώρησης ελλείπουν, όπως επισημάνθηκε και οι γραπτές πηγές που αφορούν τις αφανείς πλειοψηφίες των γυναικών, των παιδιών, των εργατών κλπ.

Το κενό αυτό η παρούσα έρευνα το συμπληρώνει με την καταγραφή και την αξιοποίηση της μνήμης και της βιωμένης εμπειρίας των ίδιων των γυναικών, όπως επίσης και με την επιτόπια έρευνα. Επισημαίνεται άλλωστε ότι τις τελευταίες δεκαετίες η ανθρωπολογική τουλάχιστον ιστορία απέκτησε μια νέα διάσταση στις πηγές και στην ερμηνεία που την παρείχε η χρήση της μνήμης και των βιωμάτων των

¹³Βλ. G. Burgel (1976), Αθήνα. *Η Ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, ό.π., σ.185 – 227 και γενικότερα όλο το κείμενο όπου παρουσιάζεται και ερμηνεύεται η διαδικασία της συγκεντροποίησης της οικονομίας και εξηγείται γιατί καμιά επαρχιακή δραστηριότητα δεν κατόρθωσε να προκαλέσει μια πραγματική και συνεχιζόμενη επέκταση και ανάπτυξη που θα γινόταν αισθητή στο επίπεδο της δημογραφίας, της τοπικής και περιφερειακής οικονομίας στην κοινωνία.

ανθρώπων ως πρωτογενών πηγών¹⁴. Οι προφορικές πηγές άνοιξαν νέες προοπτικές που ξεπερνούν το επίπεδο των γεγονότων, των δομών και της συμπεριφοράς και φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο τα γεγονότα βιώνονται, συγκρατούνται στη φαντασία και επαναπροσδιορίζουν ερμηνευτικά το παρελθόν και το παρόν των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων.

Το υλικό της παρούσας έρευνας προκύπτει επομένως από τις λίγες γραπτές πηγές, από την επιτόπια έρευνα και από την ανάλυση τριάντα πέντε καταγραμμένων ιστοριών ζωής που μας παρείχαν καπνοφύτισσες και καπνεργάτριες του Αγρινίου.

Αν και οι ιστορίες ζωής των γυναικών του καπνού εξωτερικεύουν ατομικές εμπειρίες καταφέρνουν, μέσα από τις κοινές αφηγηματικές τους φόρμες, τις επαναλαμβανόμενες στο βάθος αυτο – αναπαραστάσεις τους, να διαμορφώσουν κοινά στερεότυπα και ταυτότητες. Οι αυτό –αναπαραστάσεις δε είναι περίπου ίδιες γιατί ό,τι τα άτομα θυμούνται το θυμούνται, όπως άλλοι ερευνητές της προφορικής ιστορίας έχουν δείξει, ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, μιας τάξης, όπου εντάσσονται. Ο Halbwachs¹⁵ πρώτος είχε επισημάνει, σχετικά με το τελευταίο, ότι η ατομική λειτουργία της μνήμης προσδιορίζεται από την κοινωνική ομάδα στην οποία το άτομο ανήκει, ως εκ τούτου το άτομο ανακαλεί και ανασυγκροτεί το παρελθόν του πάντα ως μέλος μιας ομάδας ή ως φορέας μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους. Ο ερευνητής επομένως της προφορικής αφήγησης και της μνήμης στην ουσία δεν έχει να κάνει τόσο με την ατομική μνήμη καθεαυτήν και τους υποκειμενικούς εποικισμούς της, όσο με τις συλλογικές μορφές της υποκειμενικότητας, με τη συλλογική μνήμη. Οδηγείται δε δια της ατομικής μνήμης, στη μελέτη της κοινωνικής ομάδας, μέσα στα όρια της οποίας η υποκειμενική διάσταση της μνήμης αναπτύσσεται και λειτουργεί. Στη μελέτη των γυναικών του καπνού στην προκείμενη περίπτωση. Μέσα από τον πλούσιο

¹⁴ Για την σημασία των προφορικών πηγών στην ιστορία και την αξιοποίηση γενικότερα της μνήμης από την πλευρά της ιστορικής και ανθρωπολογικής έρευνας βλ. ενδεικτικά Thompson Paul (2002), *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Επιμέλεια - Εισαγωγή Κ. Μπάδα - Ρ.Βαν Μπούσχοτεν, Αθήνα, Πλέθρον Πασσερίνι Λ. (1998), *Σπαράγματα του 20ου αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ Οντέτ Βαρόν – Βασαρ, Ιων.Λαλιώτου – Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Νεφέλη. Επίσης ενδεικτικά, Πρακτικά της Διεθνούς Ημερίδας με θέμα: Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας, Αθήνα 1998: Κατάρτι, Μπουτσουβή Αλέκα –Θανοπούλου Μαρία (2002), «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας», Ειδικό τεύχος, *Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 107, Α.

¹⁵ Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, (Παρίσι, 1950). αγγλική μετάφραση *Collective Memory*, Νέα Υόρκη, 1980). Από την πλευρά του ο Πιέρ Νόρα σημειώνει ότι η συλλογική μνήμη ορίζεται ως " αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων 'ή ως αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους" Βλ. P.Nora, "Memoire collective" Στο: J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (eds), *L' histoire nouvelle*, Retz, Paris 1978 p. 73 – 106.

πολιτισμικά λόγο των τελευταίων αναδύεται μια μοναδική εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας και πολιτισμικής ζωής. Σημειώνεται ότι η κατατεθειμένη από τις ίδιες ιστορία δεν είναι η συνολική ιστορία του τόπου τους αλλά η δική τους, αυτή που αναδεικνύει στάσεις και συμπεριφορές, εμπειρίες και νοοτροπίες. Δεν είναι επίσης μια ενιαία ιστορία δράσεων και συμπεριφορών αλλά πολλές και παράλληλες ιστορίες που συγκροτούν ωστόσο ένα σύνολο καθώς η ατομική βιωμένη εμπειρία είναι αυτή που αναδεικνύει την πολυμορφία και παρέχει τη δυνατότητα να συνεκτιμηθούν οι αποκλίνουσες ατομικές στάσεις και νοοτροπίες, που συγκροτούν εν τέλει τις τοπικές συλλογικότητες. Τα κομμάτια της ζωής που οι ίδιες επιλέγουν να αφηγηθούν δηλώνουν την ανάκληση ενός μακρινού και πρόσφατου παρελθόντος που το παρέλαβαν από τις προηγούμενες γενιές, το ενέγραψαν και το συντηρούν στη μνήμη τους, εμπλουτίζοντάς το και με τη δική τους εμπειρία. Η Λουίζα Πασσερίνι¹⁶ σημειώνει στο σημείο αυτό ότι ειδικότερα το πεδίο του γυναικείου λόγου είναι εμπλουτισμένο με μια πολιτισμική και συμβολική αυτονομία που τους την παρέχει η χρήση της παράδοσης, η μετάδοση της εμπειρίας από μητέρα σε κόρη, από τη γειτονιά, τους συγγενείς.

Αν και από μια πρώτη άποψη φαίνεται ότι ο κόσμος της καπνοκαλλιέργειας και της καπνεργασίας δεν συνιστούσε, εξαιτίας ακριβώς της δραστηριότητας και των εντατικών ρυθμών της, σημαντικό παράγοντα της πολιτισμικής τουλάχιστον παραγωγής του τόπου και πολύ περισσότερο το γυναικείο φύλο που ήταν έξω από τον δημόσιο χώρο και τις δραστηριότητές του, διαπιστώνεται στην παρούσα εργασία ότι αυτό ήταν ο αθόρυβος συντελεστής πλήθους κοινωνικών πολιτισμικών δράσεων και σημαντικός επίσης συντελεστής της κοινωνικής αλλαγής.

Αναλύοντας τις ιστορίες ζωής των καπνοφυτισσών και καπνεργατριών και επιχειρώντας ταυτόχρονα μια ιστορικό – ανθρωπολογική ανάγνωσή τους, ήλθαν στην επιφάνεια τα πιο σημαντικά στερεότυπα που οδηγούν στην ανάδειξη των πολιτισμικών / συλλογικών ταυτοτήτων των γυναικών του καπνού και στην αποκάλυψη πολλών όψεων της γυναικείας κουλτούρας. Επισημαίνεται καταρχήν ότι τα αφηγηματικά μέσα και οι τεχνικές του λόγου των γυναικών είναι κοινά και επαναλαμβανόμενα με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν κοινά στερεότυπα που αποτυπώνουν τις διάφορες διαβαθμίσεις της γυναικείας πολιτισμικής ταυτότητας. Της ταυτότητας καταρχήν της καπνοφύτισσας που έχει δυναμική δράση σε όλα τα επίπεδα

¹⁶ Λ. Πασσερίνι, Σπαράγματα του 20ου αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία, μτφρ Οντετ Βαρόν – Βασαρ, Ιων.Λαλιώτου – Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα 1998 : Νεφέλη σ.13 – 20,

της οικογενειακής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια. Της καπνοφύτισσας /υφάντριας ταυτόχρονα που βίωσε με τον δικό της τρόπο την πραγματικότητα της οικονομίας της αυτάρκειας και της οικιακής υφαντικής βιοτεχνίας ως συμπληρωματικής δραστηριότητας. Της μισθωτής εργάτριας στο χωράφι ή στο καπνομάγαζο ως καπνεργάτρια. Ενσωματωμένες σε αυτές τις σταθερές προσδιοριστικές ταυτότητες εμφανίζονται άλλες ταυτότητες που εκπορεύονται από κοινωνικούς ρόλους (π.χ. της μητέρας, της άξιας νοικοκυράς, της νέας και της ενήλικης), από κοινωνικές πραγματικότητες (της πρόσφυγα, της δουλεύτρας, της σέμπρισσας ή της αφέντρας), από τον καταμερισμό της εργασίας στην καπνοκαλλιέργεια και στην καπνεργασία, από τους βαθμούς συμμετοχής στο πεδίο της δημόσιας κοινωνικής ζωής και του πολιτισμού.

Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι στις αυτο- αναπαραστάσεις τους οι καπνοφύτισσες και καπνεργάτριες του Αγρινίου εμφανίζονται καταρχήν να είναι συνηθισμένες γυναίκες με την έννοια ότι πολύ λίγες από αυτές είχαν πετύχει ακόμα και ένα μικρό επίπεδο δημόσιας καταξίωσης. Στην πραγματικότητα όμως αυτές οι γυναίκες αισθάνονται ότι έχουν πετύχει αξιόλογα επιτεύγματα. Καθώς ξετυλίγουν την ιστορία της ζωής τους γίνεται φανερό ότι οι ίδιες δεν υποτιμούσαν την συνεισφορά τους στην κοινωνία: δείχνουν ότι γνώριζαν τη θέση τους, ήταν ασφαλείς σε αυτήν και ένοιωθαν ικανοποιημένες από τις δραστηριότητές τους. Είχαν ένα σημαντικό οικονομικό ρόλο να παίζουν στην πρόσκτηση και στη διαχείριση του οικογενειακού εισοδήματος και είχαν επίσης συνείδηση για το ρόλο τους μέσα στην οικογένεια και στην κοινωνία. Αφηγείται μια καπνεργάτρια :*«Με τη δουλειά μου ανέστησα τα παιδιά μου, σπούδασαν τα δύο. Δε περίμενα με το χέρι ανοιχτό να μου δώσει ο άντρας μου για να πάω στο μπακάλη. Όταν ερχόταν το Σαββατόβραδο κι έπαιρνα το βδομαδιάτικο, τα κουμαντάριζα τα δικά μου και του άντρα μου και πληρώναμε και το νοίκι, το μπακάλη κι όλους. Έβαζα και κάτι στην άκρη. Δούλευα και αυτό μούδινε μια ανάπαυση, μια σιγουριά... Πηγαίναμε κάθε Κυριακή βόλτα στο πάρκο να πιούμε την πορτοκαλάδα μας, να χαζέψουμε κι ήταν ωραία. Δε με πείραζε η δουλειά...»* Έτσι η εργασία στις καπναποθήκες- και στα καπνοχώραφα¹⁷ όπως τα νεώτερα στοιχεία δείχνουν αποτελούσε ένα βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Η εργασία ειδικότερα στις καπναποθήκες που ήταν μισθωτή σταθερή εργασία, αν και κακοπληρωμένη, απέδιδε κάποια έσοδα στην οικογένεια και παρείχε μια σημαντική ευκαιρία για εμφάνιση και

¹⁷ Συχνά οι ίδιες γυναίκες κινούνταν ως εργατικό δυναμικό ανάμεσα στο χωράφι (παραγωγή του καπνού)και στην καπναποθήκη (επεξεργασία).

δράση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Αυτό διαμόρφωνε ένα αίσθημα αυτοσεβασμού στις γυναίκες και αποτελούσε ένα σημείο όπου συγκρούονταν οι αντιλήψεις για τη θέση των γυναικών στο σπίτι. Πολλές μάλιστα γυναίκες παρουσίαζαν τον εαυτό τους ως ικανό να σπάει τους κανόνες και ως πρωταγωνιστή εκείνων των κοινωνικών αλλαγών που τις αφορούσαν. Οι αφηγηματικές φόρμες των γυναικών που επιθυμούσαν να αλλάξει η στάση της κοινωνίας απέναντι σ' αυτές πρόβαλαν αυτή τους τη θέση αφηγούμενες πρακτικές της γυναικείας τους πονηριάς, ή αφηγούμενες μικρές πράξεις της καθημερινότητας (π.χ. με αναφορές στο κάπνισμα, ή στη βόλτα στην πλατεία ή στο κόντεμα της φούστας), αφηγούμενες επίσης δικές τους αποφάσεις και ενέργειες που διευθετούσαν δυναμικά, κάποτε βίαια¹⁸, την προσωπική ζωή τους.

Σε γενικές γραμμές οι γυναίκες καπνεργάτριες αλλά και καπνοφύτισσες πολύ λίγο διακρίνονταν από τη διάθεση να παρουσιαστούν ως γυναίκες καταπιεσμένες από τους άνδρες. Στις ιστορίες ζωής τους οι περισσότερες υπογράμμιζαν τη συνείδηση που είχαν για τις περιορισμένες προοπτικές και ευκαιρίες στις ζωές τους και δεν παρέλειπαν σ' αυτή την έλλειψη επιλογών που είχαν να συνδέσουν τους άντρες τους, τους άντρες της τάξης τους. Ελάχιστα είχαν την αίσθηση ότι αυτές, ή οι μητέρες τους είχαν καταπιεστεί ιδιαίτερα από τους άνδρες, όχι τουλάχιστον από τους άνδρες της εργατικής τάξης. Αντίθετα έτειναν να κατηγορούν τη φτώχεια που κυβερνούσε εκεί που ζούσαν, τη διάρκεια και τη φύση της εκπαίδευσής τους και πολύ συχνά το είδος της προσφερόμενης εργασίας. Αυτές που συνέχιζαν να φτάνουν τις σκέψεις τους ως τις ρίζες της φτώχειας και που συλλαμβάνανε τις ζωές τους με τους όρους της εκμετάλλευσης έβλεπαν τον εαυτό τους και τους άνδρες τους ως καταπιεσμένους, από τα πλούσιους, τους μεσίτες και τους εμπόρους του καπνού και τα αφεντικά που ήταν άνδρες. Με άλλα λόγια, οι γυναίκες που ήταν συνειδητοποιημένες για την εκμετάλλευση την ερμήνευαν στα πλαίσια της ταξικής σύγκρουσης. Μέσα από τα σταθερά χαρακτηριστικά της αφήγησης εκδηλώνεται καταρχήν μια πολλαπλή αίσθηση συλλογικότητας και εργατικής αλληλεγγύης: «εμείς», «εμείς » και το εμείς σημαίνει το σωματείο, οι άλλοι εργάτες ή οι σύντροφοι και οι συντρόφισσες.

¹⁸ Δεν θα τον άφηνα έτσι. Ποια ήμουν εγώ που νόμιζε ότι μπορεί να μ' αφήσει γιατί ο πετέρας μου μαθές δε τούδοκε ένα παλιοχώραφο.. Η ουσία είναι ότι με γλέντησε όσο ήθελε και μετά μ' άφηνε... Του στήσασα καρτέρι, να το βιτριόλ' στα μύντρα, τον έκανα να μη ματαβλέπετι.. Έφυγα, ήρθα στο Αγρίνιο, νοικίασα και κάμαρι .. άσε τα υπόλοιπα.. Ε.. δικάσκα κατ' λίγο, αλλά αυτός έγινε να μην τον βλέπεις...(Κ.Δ., ετών 65).

Η κοινωνική αξιολόγηση των σημαντικών ρόλων της γυναίκας καπνοφύτισσας και καπνεργάτριας γίνεται σιωπηλά στον εσωτερικό κόσμο των αισθημάτων των παιδιών της και της οικογένειας. Γίνεται επίσης στο επίπεδο των αναπαραστάσεων. Η ποίηση και η πεζογραφία, η εικαστική τέχνη¹⁹, η κινηματογραφική τέχνη είχαν πλούσια την αναφορά στη γυναίκα του καπνού και ανέδειξαν διάφορες όψεις της κοινωνικής της υπόστασης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Κώστας Χατζόπουλος, *Στον πύργο του Ακροπόταμου* και στο «Αγάπη στο χωριό» ψυχογραφεί τις γυναίκες του καπνού αποτυπώνοντας ταυτόχρονα τις οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες που περιέβαλαν τις ηρωίδες του. Ο Αγρινιώτης επίσης ποιητής Π. Χατζόπουλος αποτυπώνει και αναγνωρίζει στους στίχους του τον μόχθο και της γυναίκας στα καπνοτόπια του Βραχωριού (Αγρινίου) και του Ζαπαντιού²⁰:

*«Μάνα μου, βραχωρίτισσα, με το λερό φουστάνι,
το κόκκινο, που τόκαμε σταχτύ σαν καταχνιά
η μαύρη κόλλα του καπνού, φαρμακερό βοτάνι,
όλα της τα φαρμάκωσες, μεδούλι και καρδιά...
Μέσ' στο χωράφι γέρασες και πολεμάς ακόμα
ως τη στερνή σου την πνοή, να ζήσει η φαμελιά, η εργατιά».*

Πραγματικές και συμβολικές δράσεις της καπνοφύτισσας

Στον καλλιεργητικό κύκλο

Η καλλιέργεια του καπνού απαιτεί ένα πολυάριθμο εργατικό δυναμικό που καλύπτει κατά βάση η οικογένεια και ο κύκλος δικών. Όταν τα οικογενειακά χέρια δεν επαρκούν, οι ανάγκες καλύπτονται από «δανεικαριές» δηλαδή από την εργασιακή βοήθεια μιας άλλης οικογένειας, συγγενών ή φίλων ή από μισθωτούς εργάτες και εργάτριες (καπνομαζώχτρες). Όμως σε κάθε περίπτωση η όλη καπνοπαραγωγική διαδικασία ως την πώληση του καπνού στον έμπορα βασίζεται ωστόσο σε έναν αυστηρό καταμερισμό της εργασίας στη βάση του φύλου. Αυτός μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν συσχετισθεί με τις λαϊκές νοοτροπίες και τις κοσμοθεωρήσεις που θέλουν οι γυναίκες να είναι από την πλευρά της φύσης ή να δρουν ως διαμεσολαβητές του πολιτισμού και οι άνδρες αποκλειστικά από την πλευρά του πολιτισμού.

¹⁹ Δαγκλή, *Γυναίκες στον καπνό*

²⁰ Το ποίημα του Πάνου Χατζόπουλου δημοσίευσε ο Θ. Μ. Πολίτης, στο περιοδικό «Ρίζα των Αγρινιωτών 5 (1990), σ. 14 – 15

Στον καλλιεργητικό κύκλο του καπνού - που αρχίζει από το Φεβρουάριο περίπου με τη σπορά και τελειώνει κατά το φθινόπωρο με τη δεματοποίηση του καπνού, το γυναικείο φύλο έχει έναν βαρύνοντα ρόλο. Από όλα τα στάδια της παραδοσιακής καλλιέργειας και παραγωγής του καπνού²¹, από το χωράφι μέχρι τον έμπορο, (την προετοιμασία του σπόρου, το όργωμα, το σβάρνισμα, τη σπορά, το σκάλισμα, τη συγκομιδή, το αρμάθιασμα, την αποξήρανση, τη βαντακοποίηση, τη δεματοποίηση και τελικά την πώληση) αυτή έχει να προετοιμάσει, όπως στον αναπαραγωγικό της ρόλο, τη γέννηση του σπόρου, να τον « κλώσσει τον φυτόρο» όπως λένε, να τον αναστήσει προσεκτικά²², να τον σπείρει στη συνέχεια στις *φυντανιές*, να τον μεταφυτέψει στο χωράφι²³, να τον σκαλίσει να σκύψει να τον μαζέψει όταν ολοκληρωθεί η ανάπτυξή του, και να συνεχίσει με τη διαδικασία του αρμαθιάσματος²⁴, της αποξήρανσης²⁵ και εν μέρει της βαντακοποίησης. Οι άνδρες με τη σειρά τους έχουν να οργώσουν τη γη, να τη λιάνουν, να σπείρουν, να ποτίσουν, να μεταφέρουν τον καπνό για αρμάθιασμα, να τον δεματοποιήσουν και κυρίως να φέρουν σε πέρας την πιο πολιτική σφαίρα, στην όλη διαδικασία, αυτήν δηλαδή της διανομής του προϊόντος, των διαπραγματεύσεων της πώλησης σε καλή τιμή, της αγοράς, των δανεισμών από την Τράπεζα κλπ.

Εκτός από την συμμετοχή της στον ολοήμερο σχεδόν καλλιεργητικό κύκλο έχει να φροντίσει για το φαγητό της οικογένειας, το φαγητό στο χωράφι για περισσότερους ανθρώπους, έχει αναλάβει το νοικοκυριό, τη φροντίδα και την

²¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση της παραγωγικής διαδικασίας και του καταμερισμού της εργασίας στη βάση του φύλου βλ. Αγγέλη Μαρία, Ο Κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αργίριο 19^{ος}-20^{ος} αι.), διδακτορική διατριβή, πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2007, σ.

²² «Ξέρεις το κλώσ'μο; Έφκιανες μια μάλλινη σακούλα, από ένα ρούχο μάλλινο, τος' μεγάλη τετράγωνη, κι τον έβαζες μέσα και το άφ'νες σ'ν άκρη απ' το τζάκι. Τον έβρεχες έτσι με το νερό, το ζέσταινες χλιαρό και τον έβρεχες το πρωί, τον έβρεχες το βράδυ το σπόρο και καθότανε. Κλωθ'ς το φυντάκι έλεγαμε. Θα κλώσεις. Μόλις πέραγανε 8 μέρες άρχιζε ν' ασπρίζε ο σπόρος, τακ, πετάει έλεγαμε. Μόλις πέραγανε 8 μέρες άρχιζε ν' ασπρίζε ο σπόρος, τακ πέταει τα φυντάκια τα'!...» (Γρ. Μπ.: Ερευνητικό Πρόγραμμα Π. Ιωαννίνων αριθμ.)

²³ Η διαδικασία της μεταφύτευσης διεξάγεται κυρίως από τις γυναίκες – καπνοφύτισσες, οι οποίες με ένα απλό εργαλείο το ξύλινο σουφλί στην παραδοσιακή καλλιέργεια, τρυπούν το χώμα και ταυτόχρονα μπήγουν στη γη το φυτό. Οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται στη δύσκολη αυτή φάση, τότε που δεν υπήρχαν οι φυτευτικές μηχανές και δούλευαν ολημερίς σκυμμένες στη γη με το πρωτόγονο σουφλί. Το αγροτικό ωράριο οριοθετείται από την ανατολή ως τη δύση του ηλίου, με ολιγόλεπτα διαλείμματα και μια μεσημεριανή παύση για φαγητό.

²⁴ Μετά τη συλλογή ακολουθεί το αρμάθιασμα ή βελόνιασμα των καπνόφυλλων. Πρόκειται για μια διαδικασία που συμμετέχουν όλα τα μέλη της οικογένειας, κυρίως όμως οι γυναίκες και τα παιδιά. Το αρμάθιασμα στον παραδοσιακό τρόπο γινόταν με μια ατσάλινη βελόνα (μήκους 50 εκ. και πλάτους 1,5 εκατοστών) με μύτη μπροστά για να περνούν τα φύλλα και τρύπα πίσω για να περνά ο σπάγκος στον οποίο συγκρατούνται τα καπνόφυλλα, σχηματίζοντας έτσι μια αρμάθα, όπως λέγεται. Η διαδικασία ήταν αρκετά χρονοβόρα και κοπιαστική και διαρκούσε ως αργά το βράδυ, με το φως της λάμπας του πετρελαίου.

²⁵ Μετά το αρμάθιασμα ακολουθεί το ήλιασμα του καπνού στη *λιάστρα*, (ξηραντήριο), και οι φροντίδες ανδρών και γυναικών συνεχίζονται. Συνήθως οι γυναίκες τα πρωινά με τη δροσιά επιστρέφοντας από το μάζεμα των καπνόφυλλων καταπιάνονται με το «τίναγμα» ή «ξεκόλλημα» των φύλλων που κρέμονταν σε αρμάθες στη λιάστρα. Πρόκειται για μια διαδικασία που γινόταν για να επιτευχθεί το καλύτερο λιάσιμο και ο ομοιόμορφος χρωματισμός του καπνού, ώστε να αποκτήσει εκείνο το γλυκό κεχρμπαρί χρώμα, να γίνει σαν λίρα, όπως λένε οι παραγωγοί.

κοινωνικοποίηση των παιδιών, την έγνοια των ηλικιωμένων της ευρύτερης οικογένειας και πολύ συχνά τη διαχείριση των οικονομικών πόρων δεδομένου ότι από αυτήν εξαρτάται η εξασφάλιση της αυτάρκειας, η δημιουργία ενός αποταμιευτικού κεφαλαίου για την συσσώρευση της προίκας των κοριτσιών, τις σπουδές των παιδιών ή ενός αποθέματος για τα γηρατειά. Σχεδόν πάντα συνεισφέρει στο οικογενειακό εισόδημα με τη διατήρηση ενός λαχανόκηπου, με την εργασία σε άλλα χωράφια μέσω του συστήματος της «δανεικαριάς» ή με την ταυτόχρονη εργασία της στο χωράφι ως καπνομαζώχτρα και στο καπνομάγαζο ως καπνεργάτρια. Με την συμπληρωματική επίσης δραστηριότητά της ως υφάντριας κυρίως για την κάλυψη των οικογενειακών αναγκών και κάποιες φορές για συμπληρωματικό εισόδημα.

Γύρω από την καπνική παραγωγική δραστηριότητα εμπλέκεται ως δομή και ως διαδικασία το σύνολο σχεδόν του τοπικού πολιτισμικού συστήματος, όπως επίσης και μια κουλτούρα της εργασίας που συνδέεται ξεχωριστά με το γυναικείο φύλο.

Στο κοινωνικο- οικονομικό επίπεδο διαπιστώνεται ότι όσοι κατέχουν μεγάλο μέρος της γης έχουν τη δύναμη και την εξουσία. Σε αυτά τα δεδομένα οι διαμορφωμένοι στο χρόνο θεσμοί και οι πρακτικές κατέληγαν να περιορίζουν το γυναικείο φύλο σε αθέατο κοινωνικό πρόσωπο αν και αυτό διέθετε δύναμη στην οικιακή σφαίρα στη βάση της ηλικίας, της θέσης και των ενδοοικογενειακών ρόλων. Όντας δηλαδή καλές μητέρες και σύζυγοι, τίμιες κόρες, καλές νοικοκυρές, καλές και γενναιόδωρες προς τους εργάτες και τις εργάτριες αφέντρες, πετύχαιναν την αναγνώριση της δικής τους κοινωνικής αξίας και κατοχύρωναν αυτήν των αντρών τους. Είχαν περισσότερες προοπτικές για έναν καλό γάμο με καπνεμπόρους, ανώτατους δημοσίους υπαλλήλους, επιστήμονες κ.λπ μέσω μιας πλούσιας προικοδότησης και επομένως για μια κοινωνική κινητικότητα των ίδιων και των οικογενειών τους. Στο επίπεδο του πολιτισμού διαπιστώνεται επίσης ότι συνέβαλλαν σημαντικά στην αναπαραγωγή ορισμένων όψεών του. Έχοντας π.χ. περισσότερο διαθέσιμο χρόνο στην ασφάλεια του σπιτιού τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν άεργες, ιδιαίτερα στις περιόδους αιχμής της καπνοκαλλιέργειας, ήταν οι ισχυρότεροι συντελεστές της κεντητικής παράδοσης του τόπου. Άλλωστε με βάση τα κεντημένα κυρίως προικιά, τα καμωμένα επίσης από άλλες γυναίκες υφαντά και από την προίκα σε μετρητά και χρήματα αξιολογούνταν η θέση τους ως νύφες, καλές νοικοκυρές και σύζυγοι.

Η πλειονότητα όμως που εξασφάλιζε την επιβίωση εκμεταλλευόμενη ένα δικό της μικρό κομμάτι γης ή ένα ξένο που το καλλιεργούσε κάνοντας χρήση του συστήματος της *σεμπριάς* και των *μισιακών* οργάνωνε την ζωή της στηριγμένη στην αθόρυβη αλλά γεμάτη σταθερότητα υπόσταση των γυναικών – μητέρων κυρίως. Σε αυτά τα πλαίσια οι γυναίκες μοιράζουν το χρόνο τους και τη ζωή τους ανάμεσα στον ανοιχτό χώρο της αγροτικής δραστηριότητας και της κοινωνικής τους ζωής και στον κλειστό χώρο του σπιτιού. Αυτές οι γυναίκες στην πραγματικότητα δεν αντιπροσωπεύουν το παγιωμένο στερεότυπο του γυναικείου φύλου που ταυτίζεται με την οικιακότητα. Αντίθετα, μέσα από τις μνήμες του εαυτού, μέσα επίσης από τη μελέτη του πραγματικού και σημασιολογικού πεδίου οι γυναίκες παρουσιάζουν μια ενσυνείδητη δυναμική προσαρμογής στις εκάστοτε νέες συνθήκες και αναδεικνύονται σε συντελεστές της δράσης και αλλαγής σε όλα τα επίπεδα. Διερευνώντας τους οικογενειακούς π.χ. ρόλους των δύο κοινωνικών φύλων φαίνεται ότι η πραγματική δύναμη του κάθε νοικοκυριού βρισκόταν στα χέρια των γυναικών αν και οι ίδιες δηλώνουν ότι η εξουσία ανήκε στους άντρες τους. Διερευνώντας επίσης τη θέση της ως αναπαραγωγικής δύναμης βρίσκουμε καταρχήν ότι αυτή συνδέεται στενά με την παραγωγική διαδικασία. Στις απαιτήσεις της καπνοκαλλιέργειας για εργατικό δυναμικό, η συζυγική οικογένεια ανταποκρίνεται με την πολυτεκνία. Μπορούμε επίσης να αναφερθούμε στο ρόλο που έχει το γυναικείο φύλο για τη διατήρηση της οικογενειακής συνοχής και για την ανάπτυξη οικογενειακών και συγγενικών ευρύτερα σχέσεων συνεργασίας που είναι απαραίτητες στην παραγωγική διαδικασία. Αναλυτικότερα τα αξιακά περιεχόμενα της οικογένειας και της συγγένειας – εμπιστοσύνη, συνεργασία, υποστήριξη και καλή θέληση – δείχνουν να πραγματοποιούνται στην καθημερινή ζωή τόσο των αντρών, όσο και των γυναικών. Η συνεργασία των συγγενών, των δικών ακόμα και των γειτόνων αποτελεί άλλωστε μια κοινωνική πραγματικότητα που εκτείνεται και πέρα από την καπνική παραγωγική δραστηριότητα. Σε αυτό το πεδίο θα υποστηρίξαμε ότι είναι κυρίως οι γυναίκες εκείνες που αναπτύσσουν και συντηρούν και ανανεώνουν τις σχέσεις και τα δίκτυα συνεργασίας μεταξύ των συγγενών και του κύκλου δικών.

Από τη μελέτη επίσης του υλικού προκύπτει ότι οι τεχνικές αλλαγές (που έγιναν με την πρώτη εκμηχάνιση μέσω του τρακτέρ και στη συνέχεια μέσω της μηχανής φυτέματος, αρμαθιάσματος, αποξήρανσης κ.λπ) και ειδικότερα οι αλλαγές στον τύπο της καπνικής καλλιέργειας (από τον ανατολικό καπνό στον αμερικάνικο *Βιρτζίνια*) συνοδεύτηκαν από άλλες κοινωνικές αλλαγές που επηρέασαν την ατομική και

οικογενειακή ζωή και γενικότερα είχαν μια επίδραση στην τοπική κοινωνική και πολιτισμική δομή. Απελευθερώθηκαν π.χ. τα πολλά εργατικά χέρια της οικογένειας που στράφηκαν στη συνέχεια σε άλλες δραστηριότητες, σε σπουδές κλπ. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το γυναικείο φύλο κέρδισε σημαντικά από αυτήν την εξέλιξη, καθώς ενισχύθηκαν οι προοπτικές για μόρφωση των νεότερων γενιών και για συμμετοχή στην ευρύτερη δημόσια ζωή. Οι περισσότερες μητέρες αγρότισσες και καπνεργάτριες εξωτερικεύουν μια αίσθηση περηφάνιας όταν αναφέρουν ότι ενθάρρυναν την οικογένεια προς την απόφαση για μόρφωση των παιδιών της και ειδικότερα των κοριτσιών της, όπως επίσης και για τη δυσβάστακτη οικονομικά υλοποίησή της.

Στην κοινωνία και τον αναπαραγόμενο πολιτισμό των καπνοχώρων

Η παραγωγική επίσης διαδικασία συμβάδισε με έναν ένα πολιτισμό εργασίας του οποίου βασικός συνεχιστής, δημιουργός και χρήστης είναι οι γυναίκες. Οι βαρυφορτωμένες π.χ εντατικές φάσεις της καπνοκαλλιέργειας κυρίως στην φάση του αρμαθιάσματος αντιμετωπίζονται στα όρια της συλλογικότητας με συζητήσεις, παραμύθια, ανέκδοτα, τραγούδια κ.ά. Οι γυναίκες και ιδιαίτερα οι υπερήλικες γιαγιάδες, αφηγούνται ένα παραμύθι, ένα μύθο, μια παλιά ιστορία, κ.ά. για να ξαγρυπνούν οι αρμαθιαστάδες και να συνεχίζουν την εργασία. Εκεί γύρω από το σωρό με τα καπνόφυλλα οι γυναίκες-αρμαθιάστρες, καθώς περνούν ένα-ένα τα φύλλα στη βελόνα τους, αρμαθιάζουν παράλληλα και μία-μία διάφορες μορφές της λαϊκής παράδοσης και τις περνούν στη μνήμη των παιδιών τους, έτσι αυθεντικές και αφκιασίδωτες, όπως και οι ίδιες τούτες τις τόσο κοπιαστικές ώρες... Αυτές οι μεταβιβαζόμενες από γενιά σε γενιά εμπειρίες καθιστούν το γυναικείο φύλο βασικό φορέα και συντελεστή μιας συνεχιζόμενης λαϊκής παράδοσης.

Στη δεκαετία του '60 ωστόσο το ραδιόφωνο αναλαμβάνει να ενημερώνει, να διασκεδάζει, να «αφηγείται» παραμύθια, να «παίζει» караγκιόζη, να μεταδίδει αισθηματικές εκπομπές, δημοτικά και λαϊκά τραγούδια, αλλά και τη θεία λειτουργία και τις παρακλήσεις προς την Παναγία το Δεκαπενταύγουστο που η καπνοπαραγωγή ήταν προς το τέλος της. Οι γυναίκες του καπνού συνδέονται με τον έξω κόσμο, τον μακριά και πέρα από το χωράφι κόσμο και ανανεώνουν την παραδομένη από γενιά σε γενιά εμπειρία τους, την ενισχύουν με νέα δεδομένα και ιδέες.

Με τη βελόνα του καπνού και τη σαΐτα του αργαλειού

Σχετικά με την προαναφερόμενη συμπληρωματικότητα των οικογενειακών πόρων από την πλευρά των γυναικών θα σταθούμε σε αυτήν της υφαντικής καθώς οι περισσότερες γυναίκες στις ιστορίες της ζωής τους αναφέρονται σε αυτήν την δραστηριότητα με όρους μάλιστα που στη συνείδησή τους την έχουν ήδη αξιολογήσει ως χρήσιμη τεχνική και τέχνη, δημιουργία επίσης. Μέχρι και τη δεκαετία του 1950, απαραίτητο συμπλήρωμα κάθε νοικοκυριού ήταν ο σπιτικός αργαλειός, ο οποίος στήνεται κοντά στην πόρτα ή στο παράθυρο για να 'χει φως η υφάντρα και να υφαίνει. Πρόκειται για μια μεταποιητική του οικιακού χώρου δραστηριότητα που κάλυπτε τις αυτοκαταναλωτικές ανάγκες της οικογένειας και των δικών, τις ανάγκες των προικιών των κοριτσιών²⁶. Αναλυτικότερα αυτά τα αξιόλογα προϊόντα και ταυτόχρονα πολιτισμικά αγαθά προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας σε ατομικό και οικιακό ρουχισμό και κυρίως για τις προίκες των κοριτσιών. Μέσω αυτών άλλωστε των αγαθών αξιολογούνταν η ικανότητα και η αξία της γυναίκας – νοικοκυράς/ τεχνίτριας ενώ από την ποσότητα των υφαντών προικιών και των άλλων αγαθών αξιολογούνταν η ίδια η οικογένεια και η αγοραστική της δύναμη.

Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στην περιοχή υπήρχε μια μακρά και συνεχιζόμενη παράδοση²⁷ της υφαντικής αλλά και της κεντητικής. Το τελευταίο ενισχύεται από το γεγονός ότι σε αυτήν την πόλη ιδρύθηκε, όπως ήδη σημειώθηκε, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο Σύλλογος Κυριών «Εργάνη Αθηνά» που είχε ως σκοπό να αναδειξει και να αξιοποιήσει την γυναικεία χειροτεχνική εργασία. Ενδεικτικό επίσης είναι ότι στο Αργίριο οργανώθηκε η Α΄ Πανελλήνια Έκθεση Γυναικείων Έργων και Χειροτεχνίας από τις 21 Μαΐου 1898²⁸, η οποία σημείωσε τεράστια επιτυχία με κοσμοσυρροή από

²⁶ Πβ. Ευάγγελου Παπαστράτου, *Η δουλειά κι ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα, εκδ. 5^η 1995, σ. 16: Στο δικό μας σπίτι δεν είχαμε αργαλειό γιατί η μητέρα δεν είχε καιρό να υφαίνει. Οι περισσότερες όμως οικογένειες είχαν τους αργαλειούς τους, κι οι γυναίκες ύφαιναν τα μάλλινα και τα βαμβακερά του σπιτιού τους και τις προίκες των κοριτσιών. Πολλές οικογένειες είχαν για επάγγελμα τη βιοτεχνία κι έφτιαναν πολύ ωραία μάλλινα χαλιά (τα λεγόμενα κιλίμια), μπατανιές, κουτίνες καθώς και διάφορα βαμβακερά είδη. Επίσης και κάτι πολύ λεπτά υφάσματα του αργαλειού λευκά, για σεντονόπανα, τραπέζομάντηλα, πετσέτες κλπ που τα έλεγαν «εξηντανούμερο». Τέλος, και διάφορα κεντήματα και δαντέλλες του χεριού ή μετα κοπανέλλια.

²⁷ Γι' την συνεχιζόμενη παράδοση της υφαντικής στην περιοχή βλ. Δ. Λουκόπουλος, *Πώς υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί*, εκδ. συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 1927, Γερ. Παπατρέχας, *τα υφαντά του Ξηρομέρου*, Αργίριο, Βλ. επίσης και την καταγραφή των τεχνικών, της μορφής και των συμβόλων, των υφαντών της Δυτικής Στεράς Ελλάδας, όπως βιοματική την έδωσε η υφάντρα Αρετή Ασημάκη – Ρόκα, στο πόνημά της, *Η υφαντική Τέχνη*, Καμός και νοσταλγία, Αθήνα 2007: Αίολος

²⁸ Βλ. Εφ. Νεολόγος 24-5 1898: «Η επί των πλευρών του περιβόλου εκτυλισσομένη έκθεσις ταπητουργίας ήτο πλουσία εις ποιότητα. Υπήρχον μερικοί τάπητες τώντι εξαίσιον τον χρωματισμόν και την εργασία, αλλ' εις το

την Ελλάδα και το εξωτερικό. Ενισχύεται επίσης από το γεγονός ότι οι τεχνίτριες των μεταπολεμικών δεκαετιών στην παραδομένη τεχνική εμπειρία της τοπικής υφαντικής ενέταξαν δημιουργικά, καινούρια σχέδια, πρότυπα, τεχνικές και χρώματα. Σε αυτήν την αφομοιωτική ικανότητα συνέβαλε και ο ΕΟΜΕΧ που γνωρίζοντας την παράδοση του τόπου, πλούσια εκφρασμένη στο Αιτωλικό και το Ξηρόμερο, δημιούργησε στην περιοχή τέσσερις σχολές υφαντικής, όπου μαθήτευσαν και εργάστηκαν πολλές γυναίκες.

Κινούμενες οι γυναίκες καπνοφύτισσες μέσα στα διαμορφωμένα πλαίσια της συμπληρωματικότητας των πόρων, που ανέκαθεν ίσχυαν για την ελληνική αγροτική κοινωνία, κατά την διάρκεια των χειμωνιάτικων μηνών, κρεμούν τη βελόνα του αρμαθιάσματος των καπνόφυλλων και πιάνουν τη σαΐτα του αργαλειού. Συνήθως οι υφάντρες δεν φοιτούν σε σχολές υφαντικής, αλλά μαθητεύουν δίπλα στη γιαγιά, στη μάνα, στη γειτόνισσα ή σε κάποια «δασκάλα» της περιοχής. Οι περισσότερες γυναίκες «χρυσοχέρες», αναλαμβάνουν οι ίδιες την κατεργασία των μαλλιών: πλύσιμο, ξέβγαλμα, λανάρισμα, γνέσιμο (με τη ρόκα και το αδράχτι), βάντιασμα, βάψιμο, κουβάριασμα.

Ιδιαίτερα για το βάψιμο των νημάτων χρειάζεται μεγάλη πείρα, για τούτο οι νέες υφάντρες το αναλαμβάνουν με τη βοήθεια και τη συμβολή των ηλικιωμένων γυναικών, αρκετές από τις οποίες γνωρίζουν τα μυστικά και χρησιμοποιούν τις φυτικές βαφές για να πετύχουν όμορφα και ανεξίτηλα χρώματα. Το ριζάρι, τα κρεμμύδια, τα βελανίδια, τα καρυδόφυλλα, τα ρείκια, τα πουρνάρια κ.ά δίνουν ωραία χρώματα στα νήματα.

«Μαζεύαμε τις κακατσίδες, τις στομπάγαμε μ'ένα κόπανο και μετά αυτό το βάζαμε σ'ένα καζάνι με νερό κι έβραζε – έβραζε μέχρι να χύσει το χρώμα του.»

γενικών η παρατεταγμένη ταπητουργία παρουσίαζε μεγάλην στερεοτυπία εν τοις χρωματισμοίς και κουραστικήν μονοτονίαν εν τη αντιγραφή των σχημάτων, μεγάλη δε ατεχνία και εν τη μιμήσει ευρωπαϊκών και ανατολικών σχεδίων, ενώ έπρεπε να προτιμώνται οι εγχώριοι χρωματισμοί και τα σχήματα ά τόνον καλώς αντιλαμβάνοντα και αποτυπούσιν αι ημέτεροι εργάτιδες. [...]

Ουχ ήττον η Έκθεσις του Αργινίου είναι έργον άξιον επαίνου και παρουσίαζε τούτο το καλόν, ότι ηδύνατο τις εν τοις αποσταλείσι δείγμασι, να σπουδάσει τα διάφορα γυναικεία έργα των επαρχιών της Ελλάδος και τους ρυθμούς, ως ποιείται εκάστη αυτών χρήσιν εν τη υφαντουργία και ποικιλτική. Ηδύνατο όμως κατόπιν τόνων ισχυρών μέσων ά διέθετεν ο Σύλλογος να είναι κάπως πλουσιωτέρα εις μερικά είδη. Ίσως όμως τοιαύτα βραδέως αφιχθέντα δεν επρόφθασαν να εκτεθώσι.

Η έκθεσις αυτή δύναται να θεωρηθεί ως ευοίωνος απαρχή συγκεντρώσεως και αναδειξεως της γυναικείας εν Ελλάδι εργασίας, αίτινες θα χρησιμεύσωσιν ως αφετηρία προς γνώσιν και σπουδήν της οικιακής, παρ'ημίν γυναικείας παραγωγής, των ελλείψεων αυτής και των μέσων προς βελτίωσιν, όπως βαθμηδόν υπερνικήσει τον ξένον συναγωνισμόν. Δια τούτο φρονώ ότι έργον της «Εργάνης Αθηνάς» πρέπει να είναι το να προτρέπει τας εν Ελλάδι εις τας βιοτεχνίας επιδιδομένας γυναίκας να τραπώσι εις την συστηματικής ανάπτυξιν της υφαντουργίας της χρησίμου πλεκτικής – ταπητουργίας και εν γένει εις την δια διδασκαλίας, μεθοδικωτέραν παραγωγήν εμπορευσιών ειδών χρησίμων...»

(Εφ. Νεολόγος (Πατρών) Κυριακή 24 Μαΐου 1898). Γενικότερα βλ. Κ. Τριανταφυλλίδης, «Κοινωνική και πνευματική αφύπνιση», Ιστορικά Ελευθεροτυπίας 2002

Πέρανε αρκετή ώρα. Και μετά βάζαμε μέσα τα γνέματα και τα' αφήναμε μέχρι να πάρουν το χρώμα που θέλαμε. Ένα χρώμα σε απόχρωση του μπεζ λαδί, έτσι έβγαινε. Ανεξίτηλα χρώματα αυτά. Δεν ζέβαφαν στο πλύσιμο, δεν πάθαιναν τίποτα.....»²⁹

Πρ. πληροφορία Αικ. Πολίτη

Ορισμένες γυναίκες επιδίδονταν επαγγελματικά στον αργαλειό, προκειμένου να συμπληρώσουν το γλίσχρο οικογενειακό εισόδημα. Η αμοιβή τους ήταν μικρή συγκριτικά με την κουραστική εργασία τους, ωστόσο ήταν σημαντική αφού κάλυπτε κάποιες ανάγκες της οικογένειας.

«Μ' έστελνε η μάνα μ' στο σχολείο κι εγώ πήγαινα στον αργαλειό! Μ' άρεγε ο αργαλειός, δε μ' άρεγαν τα γράμματα. Μ' άρεγε. Ήβλεπα τη γειτόνισσα που ύφαινε και μ' άρεγε. [...] Ε, την επόμενη χρονιά έμεινα στην Δ' τάξη. Και πήγα στον αργαλειό. Έμαθα στην Ευανθία τα' Μπακάλη. Αυτές ήτανε υφάντρες ακουστές, με τρεις αργαλειούς, με 15 μαθήτριες μαζί με μένα. Εκεί έκατσα 3 χειμώνες, γιατί τα καλοκαίρια βάζαμε καπνά κι πήγαινα στα καπνά που είχαμε, γιατί είμασταν φτωχοί. Είμασταν 5 παιδιά, 3 κορίτσια και 2 αγόρια, ο μπαμπάς μ' καπνεργάτ'ς, η μαμά μ' καπνεργάτσα [...] Το '54. Το '54 με '55 αυτού ο αργαλειός είχε 850 δραχ. Εγώ 14, 15 χρονών τελείωσα την υφαντική, έμαθα, κι ήθελα να πάρω τον αργαλειό... ηθέλαμε να φκιάσουμε το σπίτ' κι δεν έμεναν τα λεφτά για να πάρω εγώ αργαλειό. Κι πήγα κι εγώ σ'ν αποθήκη. Εδώ στ' Παπαστράτου... Το χειμώνα εκείνο, τον πρώτο χειμώνα, όπως πήρα τον αργαλειό, έφκιασα τ' «Ανατολίτικο» το κιλίμ'. Έχει «δίσκο» και πολλές «ποντούρες» [...] Μετά ύφαινα συνέχεια.... Ύστερα το '58 παντρεύτηκα. Τον αργαλειό δεν τον άφσα. Είχα μέσ' την κουζίνα μ', είχα και τον αργαλειό.

[Με τον αργαλειό] ίσα που αμπόδ'ζα κάτι, βοηθούσα κάτι. Έκανα παραγγελίες. Έπειτα ηθέλανε γράμματα τα παιδιά κι εγώ κοίταζα να πάρω τα λεπτά από σένα απ' την άλλη, απ' την άλλη, να τα βοηθήσω. Έχω 4 κορίτσια κι ένα γιο.

Τώρα (2004) δεν έχει ζήτηση, γι' αυτό ο αργαλειός χάνεται. Χέρια δεν υπάρχουνε να δουλέψνε, νήματα δεν υπάρχουνε. Είναι οι μοκέτες, προτιμάνε τα λάστιχα κι όχι τα υγιεινά, οπότε θα πεθάνω κι εγώ κι θα μείνε τα, θα μείνει κι ο αργαλειός....»³⁰

Κλείνοντας και επιχειρώντας μια αισθητική θεώρηση αυτών των προϊόντων της οικιακής ή και βιοτεχνικής παραγωγής, θα επισημαίναμε καταρχήν οι αυτές οι γυναίκες υφάντρες κινούνται με τα έργα τους και τη ζωή τους μέσα στα όρια και στις

²⁹ Πβ. Αρετή Ασημάκη – Ροκά, Η υφαντική τέχνη, ό.π., σ.52 - 69

³⁰ Προφ. Συνέντευξη Ειρήνης Κοντούρη.

δεσμεύσεις των παραδοσιακών κοινωνικών δομών και επομένως εκφράζουν στοιχεία του ήδη συμεριζόμενου πολιτισμού. Όμως οι ίδιες οι δομές αυτού του πολιτισμού είτε τέτοιες που άλλοτε ενθαρρύνουν μια ανανέωση ή καινοτομία και άλλοτε την αποθαρρύνουν από την ανάγκη συμμόρφωσης με την παράδοση. Σε αυτά τα πλαίσια οι υφάντριες μέλη της ίδιας της κοινωνίας και συντελεστές του πολιτισμού της αναδεικνύονται σε υποκείμενα δράσης στην πολιτισμική αλλαγή και στη διάχυσή της, εξαντλώντας μάλιστα κάθε περιθώριο ανεκτικότητας εκ μέρους του συλλογικού απέναντι στην ατομική δημιουργικότητα.

Λαϊκή θρησκευτικότητα

Οι αγροτικές κοινωνίες έχουν αναπτύξει μια λαϊκή θρησκευτικότητα που βρίσκεται μακριά από την επιρροή των επίσημων θεσμών. Στην ουσία συμβαδίζουν με τους ρυθμούς της εργασίας και της ανάπαυλας που διαμορφώνει ο τύπος του κυκλικού και επαναλαμβανόμενου ημερολογιακού χρόνου της αγροτικής κοινωνίας³¹. Η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια που αντιμετώπιζαν καθημερινά οι αγρότες τους οδηγούσε στην ανάπτυξη μιας λαϊκής θρησκείας, της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό ήταν η πίστη στην πρακτική χρησιμότητα των ιερών και υπερφυσικών δυνάμεων. Αυτή η ανταποδοτική πάντα χρησιμότητα εκφραζόταν με τη λατρεία των αγίων στις μέρες των γιορτών τους. Επιδημίες, φυσικές καταστροφές, ανομβρία, έκαναν τους πιστούς να προσέχουν και να παρακαλούν τον αντίστοιχο άγιο για βοήθεια. Επίσης επιζητούσαν την ευλογία των ιερέων για τα άρρωστα ζώα, τα σπίτια, τα πηγάδια, τα χωράφια κλπ. Σε κάθε περίπτωση οι γυναίκες πρωτοστατούσαν, σε αυτές τις ανεπίσημες τελετουργίες και πρακτικές των θρησκευτικών και των λαϊκών γιορτών προεκτείνοντας μάλιστα διά αυτών το πραγματικό και το συμβολικό πεδίο δράσης τους στον εξωοικιακό χώρο. Ας δούμε μερικές πτυχές αυτής της λαϊκής θρησκευτικότητας που αποπνέει την πίστη αλλά και την αγωνία του κόσμου του καπνού.

Το Αγρίνιο έχει πολιούχο τον Άγιο Χριστόφορο που γιορτάζει στις 9 Μαΐου. Πρόκειται για ένα λαοφιλή Άγιο, που προστατεύει από διάφορες συμφορές, ατυχήματα και καιρικές συνθήκες. Γι'αυτό καθιερώθηκε ως προστάτης των ταξιτζήδων, αλλά η συλλογική μνήμη της περιοχής που ερευνούμε τον έχει

³¹L.K. Hart: 1992: 225 - 264

καθιερώσει ως προστάτη κυρίως των καπνοπαραγωγών. Και τούτο διότι κατά το Μάιο μήνα που η καπνοκαλλιέργεια είναι σε εξέλιξη υπάρχει κίνδυνος καταστροφής από ξαφνικές νεροποντές και χαλαζοπτώσεις που πέφτουν την περίοδο αυτή. Τότε πιστεύεται ότι ο Άγιος μεσολαβεί³² για την προστασία του προϊόντος τους, αποτρέποντας τα καταστροφικά καιρικά φαινόμενα. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν να κάνουν άρτους στη γιορτή του Αγίου, πηγαίνουν να προσκυνήσουν στην παλιά του εκκλησία και να γιορτάσουν μαζί με την οικογένεια και τους δικούς τους στο περίβολο φέρνοντας μαζί τους και το φαγητό. Επίσης συνηθισμένο είναι το τάμα στον Άγιο που είναι ένα βαντάκι καπνού ή ένα δέμα καπνού στη χάρη του.

Αντίστοιχες λατρευτικές ενέργειες γίνονται και στον εορτασμό των Κων/νου και Ελένης (21 Μαΐου), όπου οι παραγωγοί παρακαλούσαν για βροχές που ήταν απαραίτητες για την ανάπτυξη των καπνόφυτων, στις Αγίας Παρασκευής (26 Ιουλίου) που τη θεωρούσαν από τις πιο «βαριές» γιορτές και την «κρατούσαν» ως αργία, γιατί τρέμανε τις χαλαζοπτώσεις που την περίοδο αυτή θα ήταν μοιραίες για την παραγωγή!

Της Παναγίας (15 Αυγούστου) οι δουλειές στα καπνά κόντευαν να τελειώσουν, η συλλογή ήταν στα «κορφόφυλλα», όπως λένε τα τελευταία φύλλα του καπνού. Για τη γιορτή της Παναγίας προετοιμάζονται με δεκαπενθήμερη νηστεία και συρρέουν στις εκκλησίες και τα ξωκλήσια της περιοχής, όπου και γίνεται συνήθως λαϊκό πανηγύρι.

Το Φθινόπωρο, στο οποίο εντάσσεται και η γιορτή του Αγίου Δημητρίου, αρχίζουν τα πρωτοβρόχια που συνοδεύονται από νότιους υγρούς ανέμους. Τότε αρχίζουν οι εργασίες για τη δεματοποίηση του καπνού. Οι παραγωγοί και κυρίως οι γυναίκες αφιερώνουν ένα βαντάκι ή ένα δέμα καπνού στον Άγιο της Ενορίας για τις ανάγκες του ναού, ως δείγμα ευχαριστίας, γιατί διαφύλαξε τη σοδειά και τους ίδιους τους παραγωγούς από κάθε κακό. Πρόκειται για ένα έθιμο που είναι ευρύτατα διαδεδομένο όχι μόνο στο Αγρίνιο, αλλά και σε όλο το νομό Αιτ/νίας, που ως γνωστόν ο καπνός ήταν το κύριο αγροτικό προϊόν του.

Καπνεργάτριες στο καπνομάγαζο.

Οι τάσεις για την αύξηση της παραγωγής και της εξαγωγής του καπνού δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της σημαντικής φάσης της

³² Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ο Άγιος Χριστόφορος στην ελληνική λαογραφία» ανακοίνωση στην ημερίδα στο Αγρίνιο (6/5/2007).

εμπορικής επεξεργασίας του. Έτσι από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναπτύχθηκαν και στο Αγρίνιο, όπως συνέβη στην Καβάλα, Ξάνθη, Βόλο κλπ, κατάλληλα βιομηχανικά κτίρια «καπναποθήκες» ή «καπνομάγαζα», όπως τα ονομάτισαν, όπου γινόταν η εμπορική επεξεργασία του καπνού, δηλαδή η αποθήκευση, η διαλογή του καπνού σε ποιότητες και η δεματοποίηση. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις αποθήκες Αφών Παπαστράτου (1924), Αφών Παπαπέτρου (1925), Αφών Παναγόπουλου (1925), Ηλία Ηλιού, Κ. Καμποσιώρα, Ι. Κόκκαλη κ.ά.. Ιστορικές και οικονομικές συγκυρίες δημιουργούσαν άλλοτε μian οικονομική ανάπτυξη στην πόλη και στους κατοίκους της απόλυτα συνδεδεμένη με την εμπορικότητα και την απορρόφηση του καπνού (όπως ίσχυε μέχρι το 1930 περίπου), και άλλοτε μian οικονομική κρίση που είχε δυσμενέστερες επιπτώσεις στο εργατικό δυναμικό της πόλης, στον εμπορικό-βιοτεχνικό της κόσμο και στον παραγωγό του καπνού. Σε κάθε περίπτωση τα καπνομάγαζα ήταν χώροι σχηματισμού της εργατικής συνείδησης και ταυτότητας και το εργατικό τους δυναμικό αποτέλεσε γενικότερα τον βασικό συντελεστή της ενδυνάμωσης και της οργάνωσης της εργατικής τάξης. Οι συνθήκες εργασίας, οι χαμηλές αμοιβές ιδιαίτερα των γυναικών εργατριών, οι απολύσεις και συχνά η καταστρατήγηση των συλλογικών συμβάσεων οδηγούσαν σε δυναμικές αγωνιστικές κινητοποιήσεις και σε έντονες συγκρούσεις που κατέληξαν και σε θανάτους. Είναι σημαντικό να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι η μνήμη και η ιστορία συγκροτούν την εργατική ταυτότητα πάνω στο θάνατο μιας γυναίκας που συνέβη στις καπνεργατικές κινητοποιήσεις το 1926. Πρόκειται για την εγκυμονούσα Βασιλική Γεωργατζέλη, καπνεργάτρια που δέχτηκε τις σφαίρες των δυνάμεων καταστολής συμμετέχοντας σε καπνεργατική κινητοποίηση. Οι συχνά διαφοροποιημένες, στο χρόνο, ιστορίες του θανάτου της Βασιλικής Γεωργατζέλη, όπως καταγράφηκαν στις προφορικές μαρτυρίες και στις αλληλοτροφοδοτούμενες γραπτές πηγές, δείχνουν ακριβώς ότι αυτό το γεγονός, ως μνήμη και ιστορία, συνιστούσε ένα σημαντικό προσδιοριστικό στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας του καπνεργάτη και της καπνεργάτριας όλων των περιόδων. Για τις γυναίκες ειδικότερα η Γεωργατζέλη συνιστά ένα συστατικό στοιχείο της γυναικείας ταυτότητας. Στο πρόσωπό της αναδεικνύεται η γυναίκα μητέρα, η σκληρά εργαζόμενη, η αγωνίστρια στη ζωή και στον συνδικαλισμό, εκείνη που θυσιάζεται για το καλό όλων.

Πρωτοβήματα στην αγορά της εργασίας

Κοριτσόπουλο – δεκαεξάχρονο – σχεδόν,

Ακολούθησε τη «μάννα» της, τη φτώχεια,

*Και στη φάμπρικα εδήλωσε παρόν.
Στα παιδικά της δάκτυλα, το γνώριμο βοτάνι
Δέσμες ανθών γινόταν, χρυσαφί
Κι ο βήχας ο παράξενος, που τράνταζε τα στήθη
Στα καπνομάγαζα άπλωνε θανάτου σιωπή.
Στοιβάζοντας τα πλούτη στους εμπόρους,
Στα στήθη της φωλιάζει το χτικιό,
Κι όταν ο έρωτας την χαιδοκοιτούσε,
Η σάρκα της μύριζε καπνό.
Φτωχιά της καπνοφύτισσας η ζήση.
Της καπνεργάτριας το αύριο θολό,
Μα οι καπνέμποροι και και ο καπνομεσίτης
Βαντάκιαζαν τα πλούτη τους, που βγήκαν με χτικιό...
(Αριστείδης Μπαρχαμπάς)*

Στη φάση της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού απασχολήθηκε, όπως επισημάνθηκε ένα σημαντικό εργατικό δυναμικό της πόλης που ως το 1953 προέρχονταν σχεδόν εξ' ολοκλήρου από τον προσφυγικό πληθυσμό της πόλης. Απαρτίζονταν δε σε σημαντικό βαθμό από γυναίκες πρόσφυγες. Οι χαμηλότερες αμοιβές των γυναικών τις καθιστούσαν για τους καπνέμπορους ένα ελκυστικότερο εργατικό δυναμικό με αποτέλεσμα οι γυναίκες να συνιστούν το μεγαλύτερο ποσοστό της εργατικής δύναμης των καπνομάγαζων. Αυτές εργάζονταν σε ένα αυστηρό επίσης καταμερισμό της εργασίας ιεραρχημένο στη βάση του φύλου και στο εσωτερικό της κάθε ιεράρχησης στη βάση μιας υποτυπώδους ειδίκευσης. Οι γυναίκες ήταν «ξεφυλλίστριες», «καροτσιέρες», «ράφτριες», «σοπάνι», «νεροφόρες», «καθαρίστριες» και «τογκαδόρισσες». Οι άνδρες εργάτες ήταν στιβαδόροι, ήταν χαρμαντζήδες, στα υγρανήρια, πρωτομάστοροι ήταν επίσης υπάλληλοι ως επιστάτες ήταν τέλος καπνέμποροι και αφεντικά. Αυτές οι σημαντικές ή ασήμαντες ειδικεύσεις αποκτούσαν ένα νόημα για τον προσδιορισμό της ταυτότητας του καθενός και την ανάγνωσή της από τους άλλους. Η τεχνική π.χ εμπειρία, η μαστοριά, συνιστούσε και στον κόσμο του καπνομάγαζου μια αναγνωρισμένη αξία που προσέδιδε κύρος και σεβασμό.

Αναλύοντας ιστορίες ζωής των καπνεργατριών, εκτός από την ανάδειξη της οικιακής ταυτότητας της γεμάτης δύναμης που πηγάζει από τον ενδοοικογενειακό και ευρύτερα κοινωνικό ρόλο της μητρότητας και νοικοκυράς, αναδεικνύονται διάφορες διαβαθμίσεις της πολιτισμικής ταυτότητας των καπνεργατριών και αποκαλύπτονται

πολλές όψεις της γυναικείας κουλτούρας. Καταρχήν της γυναικείας προσφυγικής ταυτότητας η οποία αποκαλύπτει άλλες πτυχές της, όπως αυτή της ξένης, της φτώχειας και της εργάτριας.

«Κοίτα εγώ κατάλαβα ότι είμασταν φτωχοί και ξένοι από ταν ήμουνα επτά χρονώ. Κατεβαίναμε παιδάκια από τον Άγιο Κωνσταντίνο, την Παπαστράτου να πάμε να πάρουμε το συσσίτιο από την Πρόνοια, κι έλεγαν οι Αγρινιώτες στο δρόμο: Έρχονται τα τσοκαρα!!. Φορούσαμε βλέπεις κάτι ξύλινα παπούτσια, τι παπούτσια, έναν πάτο ξύλινο, κι ένα λουράκι πέτσινο από πάνω, και καθώς περπατούσαμε, ακούγονταν τα ποδαράκια μας.

Κι αργότερα όταν κατεβαίναμε λεφούσια γυναίκες από τον συνοικισμό για να πάμε στις καπναποθήκες, τον ίδιο δρόμο τέσσερις φορές την ημέρα μου φαινόταν πως άκουγα τα τσοκαρακια μας να χτυπούν.

Στις καπναποθήκες δούλεψα 20 χρόνια. Τότε δούλευες πολύ για να κρατηθείς στη ζωή. Ο άντρας μου πέθανε στα οκτώ χρόνια του γάμου μας κι εγώ, έβαλα και καπνά και πήγα και στις αποθήκες. Αχ η ζωή μου... Δουλειά, Δουλειά, και πάλι δουλειά. Δε παραπονιέμαι, έχω καλά τα παιδιά μ, τώρα ξαποσταίνω.

Επίσης της νοικοκυράς, το γέλιου, τον πολιτισμού και της τάσης της ανεξαρτησίας. Να σου πώ και κάτι ; Εγώ κίναγα τη μέρα μου με γέλιο. Έτσι είμαστε εμείς οι πρόσφυγες. .Οι μικρασιάτες. Απ' τα παράλια και κοντά στη Σμύρνη. Έχουμε ευγένεια και πολιτισμό. Τι ήταν οι ντόπιοι όταν εμείς ήρθαμε; Εμείς ήρθαμε γυμνοί και ξυπόλυτοι αλλά είχαμε πολιτισμό, νοικοκυροσύνη. Γεμίσαμε τις καλύβες με ασβέστη κι άστραφταν.

Επίσης της συνειδητοποιημένης κοινωνικά, συχνά αριστερής και επαναστάτριας, της γυναίκας τέλος που με την τάση της ανεξαρτησίας της έσπασε, νωρίτερα από τις ντόπιες, τους ισχύοντες κανόνες της κοινωνικής απομόνωσης

Η επιτόπια έρευνα δείχνει ότι η καθημερινότητα στον οικιακό χώρο και οι κοινωνικές σχέσεις των γυναικών βασίζονται κι εδώ, όπως και στον κόσμο του χωραφιού στη συνεργασία των μελών οικογενειακού ευρύτερα συγγενικού κύκλου και των φίλων. Τα σπίτια τους είναι πολύ κοντά το ένα στο άλλο και αν και δεν οργανώνουν υποχρεωτικά μια γειτονιά συγγενική ωστόσο οι γυναίκες μεταξύ τους αλληλοβοηθούνται, περνούν το χρόνο τους μαζί και δε διστάζουν να επεκτείνουν αυτή τη συνεργασία και τη φιλία με γυναίκες ντόπιες. Μερικές από αυτές είναι καλές μοδίστρες και κεντήστρες και κοντά τους μαθαίνουν δικές και ντόπιες. Δεδομένου ότι

η εμπορική επεξεργασία του καπνού ήταν εποχική απασχόληση³³ οι περίοδοι της ανεργίας έθεταν καλύπτονταν με άλλες δραστηριότητες. Την υφαντική, το κέντημα με τους ίδιους προορισμούς και κοινωνικές λειτουργίες, όπως της καπνοφύτισσας.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι παρά την αυστηρότητα των ηθών σε αυτήν την προσφυγική, διαστρωματωμένη εθνοτικά κυρίως μικροκοινωνία (Σμυρνιές, Πόντιες, κλπ), αναπτύσσεται περισσότερος χώρος σε αυτές τις γυναίκες για την συμμετοχή τους σε μια πιο εξωοικιακή ζωή. Έχουν μεγαλύτερη ετοιμότητα για την παρακολούθηση ενός κινηματογράφου ή ενός θεάτρου σκιών που φιλοξενείται στην πόλη, για ένα περίπατο στο πάρκο. Αναπτύσσεται επίσης χώρος για επιγαμίες με τους ντόπιους άνδρες που επιφέρει ευκολότερα την επικοινωνία δικών και ξένων. Οι πρώτες γενιές στηρίχθηκαν περισσότερο από ανάγκη παρά από επιλογή, στις δοκιμαζόμενες, διασπασμένες αλλά οικείες παραδοσιακές κοινωνικές και πολιτισμικές δομές των τόπων προέλευσής τους από την Μ. Ασία για να επιβιώσουν στο νέο τόπο και στις συνθήκες του. Αυτή ωστόσο η ίδια κουλτούρα και η ευρύτερη αλλαγή στην πόλη του Αγρινίου επέτρεπε μιαν ανεξαρτησία κινήσεων και πολιτισμικής συμπεριφοράς. Οι κόρες τους άρχισαν να συμμετέχουν σε διάφορες πολιτιστικές δραστηριότητες (π.χ. στην Γυμναστική Εταιρεία του Αγρινίου, στον μουσικό σύλλογο), σε λαϊκές γιορτές της αποκριάς (π.χ σε χορούς νεανικούς) και με την υποστήριξη των γονιών να σπουδάζουν αρκετές από αυτές.

Μέχρι το 1952 στις καπναποθήκες δούλευαν μόνο γυναίκες Πρόσφυγες. Οι ντόπιες αγρινιώτισσες γυναίκες θα ακολουθήσουν και αυτές "δειλά-δειλά"³⁴, μετά το 1953, όπου το πρώην κλειστό επάγγελμα για τους Πρόσφυγες έγινε ανοιχτό για όλους, τις προσφυγές στην επεξεργασία του καπνού. Εκεί στο ξεφύλλισμα και τη διαλογή του καπνού, "ξεδιαλέγονται" σταδιακά και οι απόψεις και απορρίπτονται σαν τα "σκάρτα", άχρηστα καπνόφυλλα, οι διαχωριστικές αντιλήψεις για πρόσφυγες και

³³ Η περίοδος έναρξης της επεξεργασίας γινόταν κάθε χρόνο την Άνοιξη και τελείωνε το Φθινόπωρο. Ορισμένες μεγάλες επιχειρήσεις δούλευαν μέχρι και τα Χριστούγεννα

³⁴ Η *I.P.* ντόπια νεότερη καπνεργάτισσα αναγνωρίζει την αξία αυτών των γυναικών και την ανωτερότητά τους: "Αυτές (οι πρόσφυγες) δεν είχαν ενδιασμό να πάνε για δουλειά, ήτανε πιο εξελεγκμένες, εδώ οι δικές μας οι γυναίκες το θεωρούσανε λίγο ντροπή. Είχανε μάθει στην αγροτική ζωή, στο να φυτεύουνε καπνά, να κάνουνε, και το θεωρούσανε λίγο ντροπή. Αυτές ήταν προτοπόρες, πήγανε στη δουλειά κι αφού είδανε οι δικές μας ότι ενώ βγάζαν λεφτά οι γυναίκες, ξεκίνησαν σιγά-σιγά, δειλά-δειλά, στην αρχή και οι δικές μας μετά πήγαν. Είχανε ανάγκη οι πρόσφυγες εν τω μεταξύ, θα 'πρεπε να δουλέψουν, αυτές δεν είχαν κι εδώ χωράφια, δεν είχανε εδώ κάποιους να τους βοηθήσουνε κι εφόσον ανοίξανε τα Καπνομάγαζα πήγανε κατευθείαν για δουλειά, γι' αυτό ξεκίνησαν αυτές πρώτες. Κι ήτανε γυναίκες πραγματικά δηλαδή σε σύγκριση με τις δικές μας εδώ ήτανε πολύ πιο εξελεγκμένες και στο ντύσιμό τους ήτανε μοντέρνες, γιατί οι περισσότερες ήτανε Σμυρνιές και η Σμύρνη ήτανε πόλη αναπτυγμένη και σα λιμάνι και σαν πόλη ήτανε ανεπτυγμένη και φέραν εδώ άλλον αέρα! Και στο ντύσιμό τους και στη συμπεριφορά τους και στη νοικοκυροσύνη και στα πάντα ήτανε διαφορετικές. Και σιγά-σιγά πήγανε και οι γυναίκες ετούτες, έτσι ξεκίνησε". Συνέντευξη *I.P.*, α/α 23, 12/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα Παν. Ιωαννίνων

ντόπιους αντίστοιχα. Αναγνωρίζεται η διαφορετική ταυτότητα των δύο πλευρών, όσον αφορά την καταγωγή τους και η κοινή ταυτότητα όσον αφορά την εργασία τους: ήταν και οι δύο καπνεργάτριες.

Θα μπορούσαμε στο σημείο αυτό να εκφράσουμε την άποψη ότι η αμειβόμενη μισθωτή εργασία της καπνεργάτριας συνέβαλλε αρκετά στο να καλυτερέψει η θέση της στην οικογένεια και στην κοινωνία, όπως επίσης συνέβαλε στο να αλλάξουν σε κάποιο βαθμό οι σχέσεις μεταξύ των φύλων.